

Svatava Urbanová a kol.

SEDM KLÍČŮ
K OTEVŘENÍ LITERATURY PRO DĚTI
A MLÁDEŽ 90. LET XX. STOLETÍ

(Reflexe české tvorby a recepce)

1. Od redukci k autorským adaptacím pohádek

(O vydávání pohádek a pověstí v 90. letech)

Pro poslední desetiletí 20. století se stala příznačnou nadprodukce ve vydávání pohádkových a pověstových knih. Má dvojitý charakter. První skupina nezakrývá svůj komerční zřetel, jedná se o produkci tržního zaměření, s výběrem obecně známých klasických syžetů a s charakteristickými pohádkovými postavami. Vydání se vyznačují simplifikací, redukcí, převahou obrázkové složky nad textovou. Editorům nezáleží na prototextech ani na kvalitě textů a jejich úpravy jsou zcela necitlivé. Např. nakladatelství Egmont se zkraje zaměřilo na tituly Walta Disneye, Blesk Ostrava vydal *Velkou knihu pohádek pro nejmenší* (1995), nakladatelství Junior *Kamarádka Pohádku* (1995), ostravský Librex mimo jiné soubor *O třech medvědech a jiné pohádky* (1998). Do úprav, v nichž nelze rozpoznat „z kolikáté ruky“ jsou, patří také *Pohádky z celého světa* (1996) aj. Necitlivé úpravy klasických pohádkových adaptací třeba B. Němcové vycházely v nakladatelství Panorama (*Pohádky*, 1991). Příkladů konzumní produkce je nespočet a zvolené postupy při vydávání jsou kombinací povrchních cizojazyčných překladů bez použití interpretačních hledisek, s povrchní nebo žádnou kulturou slova. Zahrnují *Nejkrásnější pohádky bratří Grimmů* (Junior, 1997), *Čaroděje ze země Oz* (Fragment, 1997), v nichž se jedná o neumělý český překlad anglické verze aj. Zevrubnější pozornost těmto vydáním věnovala Věra Vařejková ve studii *Český pohádkový kontext v posledním osmiletí*, na knihy s převahou obrázků soustředila pozornost Alice Jedličková ve studii *Karkulka v kraji divů*¹. Zmiňuje se v ní také o dalších

¹ VAŘEJKOVÁ, V. Český pohádkový kontext v posledním osmiletí. In *Současnost literatury pro děti a mládež II*. Liberec: Pedagogická fakulta Technické univerzity, 1998, s. 15–21. JEDLIČKOVÁ, A. Karkulka v kraji divů. *Český jazyk a literatura 1999–2000*, roč. 50, č. 7–8, s. 159–171.

nemotivovaných změnách a hodnotovém posunu adaptací klasických textů k průměru a podprůměru.

Druhou skupinu knih tvoří ty, jež jsou ve znamení zvýšeného zájmu o regionální historiografii a slovesný folklor, posíleného zvláště o regionální pověsti. Kvantitativní nárůst je natolik značný, že vzniká stav přesytenosti. Příznačným rysem se stává směřování k dokumentárnosti a utilitárnosti na jedné straně a ke klesající estetické úrovni na straně druhé. Průvodním jevem je směšování pohádky s pověstí, námětové, látkové a motivické opakování, vzbuzující nedůvěru a vypovídající o vyčerpání textů a podání. Objevují se různorodé záznamy nebo rozvedení archivních zápisů či poznámek. „Sběry“ se vyznačují nadšením, zaujetím a vnitřním vztahem k rodnému kraji a jeho slovesnému fondu, avšak zpracovatelé místních pověstí se mnohdy ani nedovedou orientovat v široce založeném materiálu, nemají literární zkušenost, neznají poetiku žánru a namnoze ani nemají talent, a tak výsledně nevytvářejí svěbytné umělecké texty, ale amatérské pokusy. Proč se o nich vůbec zmiňujeme?

V 90. letech vycházejí desítky příležitostně vydávaných publikací někdy až insitního charakteru a lokálního významu, které v dané oblasti mohou přispět k důkladnějšímu poznání míst, v nichž autoři žijí, avšak nemají větší estetický význam. Tato vydání zpravidla ani nevstupují do širšího literárního kontextu.² V rámci skupiny děl s vazbou na konkrétní region ovšem vznikají také kvalitní autorské soubory, které respektují ediční a textové zásady folklorního převyprávění. Programově se orientují na pověsti spjaté s konkrétním prostředím, s kraji a místy, jakými jsou třeba Haná, Českomoravská vrchovina, Krumlovsko, Brno, Náchod apod. Příkladem může být tvorba Marty Šrámkové, poučené folklorní sběratelky a editorky, která vydala hned dva soubory místních moravských pověstí (*Pod brněnskými věžemi*, 1995, a *Pod brněnskými hradbami*, 1997), nebo editorské aktivity kvalifikované Evy Koudelkové, která pře-

² Srovnejme DOUPALOVÁ, E. Vnitřní proměny pověstového žánru. In *Druhový a žánrový kontext v epice pro děti a mládež*. Prešov: NÁUKA, 1999, s. 54-57. DOUPALOVÁ, E. Moravská lidová pověst stále živa. In *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Problematika tvorby pro děti a mládež a její recepce na konci 20. století*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, 2000, s. 47-50. DOUPALOVÁ, E. Moravská lidová pověst na konci 20. století a její proměny. In *Česká próza 90. let 20. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2002, s. 176-179.

vyprávěla devětatřicet pověstí z Náchodska, Hronovska a Červenokostelecka (*Ze starých vyprávění*, 1997). Obě v nich daly přednost pověstem místním, historickým a pověrečným (demonologickým). Jejich výběr látky, námětů a syžetů a zvolené postupy jsou promyšlené, vzniklé texty jsou kvalitní a ve svém celkovém vyznění navazují na odbornou i adaptační práci Oldřicha Sirovátky³, M. Šrámkové, Jaromíra Jecha.

V 90. letech početně převládají literární transformace textů, v nichž se postupuje velmi volně, slovesné texty se chaoticky převádějí do podoby, která má v sobě něco z navazování, něco z převyprávění. Podle Pavla Liby výsledky připomínají populární a pololidovou literaturu, která sice měla právo stát na okraji literárního života, ale žila z nenáročných literárních a folklorních hodnot. Není v nich zřejmé, z kterých zdrojů autoři vycházejí a komu vlastně texty adresují. Některé soubory pohádek, pověstí a legend jsou žánrově hybridní, kříží se v nich různé vlivy a vypravěčské styly a v tiráži postrádají informace typu „napsal podle“, „převyprávěl“, „zpracoval“, „upravil“, „přepsal“ atd.

Příkladem toho, jak k dosažení uměleckého statusu nestačí regionální zakotvenost, ale jsou zapotřebí další složky: osobitost vyprávěcího stylu a schopnost rozpoznat typ „folklorizace“, jsou soubory z nakladatelství AGAVE. Jiřinou a Jaromírem Poláškovými byly např. připraveny *Pověsti a legendy z Moravy a Slezska* (1996), *Moravskoslezské pohádky* (1999), *Moravskoslezské pověsti* (2000). Tam, kde Poláškoví pouze zpřístupňují varianty lidových pověstí, legend, zkazek a zvykoslovných příběhů a hlavním cílem zůstává areálovost, geografická, topografická a tematická vymezenost, oceňujeme jejich přínos podobný vlastivědnému. Záznamy pověstí a legend jsou určeny především čtenářům biograficky spojeným s Brušperskem, Frýdecko-Místeckem, s Janovicemi a okolím, Hukvaldy, Domaslovicemi, Paskovem, Vratimovem, Šenovem, Ostravou, Karvinskem, Těšínskem, Krajem pod Lysou horou, s okolím Radhoště, Štramberka, Kravařskem, Odrami, Spálovem, Libavou, Záhořím, Bílovcem, Klimkovicemi, Opavou, Starou Bělou. Přes veškerou disproporčnost ve frekvenci zastoupených míst, v rozsahu a formě podání vypovídají mnohé o místní

³ SIROVÁTKA, O. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku Akademie věd České republiky, 1998.

a regionální specifičnosti, o krajinné a přírodní jedinečnosti, o místních dějinách a krajových životních zvláštностech a stávají se zajímavými pro obyvatele regionu i jeho náhodné návštěvníky. Vyjdeme-li z paradigmatu účelové pragmatiky, odpovídají kategorii užitečnost, užítkovost.⁴ V okamžiku, kdy Poláškoví překročí užítkovou funkci, začnou volněji fabulovat, posunou se texty svým významem na „literární periferii“.⁵ Zvláště nepovedené je vydání Moravskoslezských pohádek, které naznačilo, že autoři postrádají invenci, nezvládají poetiku folklorního vyprávění, dávají přednost příběhovosti před tradovanou a prověřenou estetickou a jazykovou hodnotou. Výsledný tvar nedosahuje úrovně lidové pohádky. Podobně vyznívá další publikace vydaná v AGAVE, a to *Pověsti z Pardubicka a z Hradecka* (2000) sestavené Janem a Tomášem Linhartovými.

Ve vydávání pohádek a pověstí v 90. letech převládá beletrizace. Panuje v něm nejen adaptační, ale také transformační různorodost. Rozdíly v úrovních autorských adaptací se odvíjejí od toho, z čeho autoři vycházeli a jak si poradili s prototextem, k jakému cíli v autorských textech psaných v duchu lidovosti směřovali. Například Marie Kubátová v *Krakonošovém čarobejlí* (1998) vyšla ze svých starších cyklů krakonošských poudaček (*Krakonošův bernec*, 1972) a zvláště z knihy *Hořký bejlí* (1981), původně určené dospělým. Vybrané a upravené povídky o bylinkách, které dětský čtenář vnímá v cyklickém sledu, uspořádala do podoby kalendáře podle období, kdy bylinky vykvétají. Navazuje na folklorní tradici, avšak produkuje nový text založený na kontaminaci rozličných motivů. Starší texty zbavuje těch prvků, které se jí jeví ve vydání pro děti obtížně zapamatovatelné nebo nadbytečné, některé naopak aktualizuje. Tematické uspořádání má svou vnitřní logiku, stejně jako prolínání dne a noci, reálného a fantazijního, což je umocněno tajuplným prostorem hor s postavou Krakonoše. Kubátová odjakživa směřovala k propojení běžného života s pohádkovým. Rozumí všem svým tkalcům, perníkářům, košíkářům, cukrářům, pekařům, ševcům a muzikantům, jak o nich píše v *Pohádkách z Krkonoš* (2001). Také v *Krakonošovém černobejlí* zdůrazňuje polaritu zla a dobra, jak tomu v tomto typu vyprávění bývá (Kra-

⁴ LIBA, P. O (ne-) užitečnosti re-produkcie textu (Textologická prologomena folkloru. In *Obnovené náraty*. Nitra: Filozofická fakulta UKF, 2001, s. 66-83.

⁵ JURČO, M. Aktuálne monológy. *Zlatý máj* 1982, roč. 26, č. 4, s. 215.

konoš vždy straní chudým a trestá daremníky). Spolu se zázračným účinkem bylinek zastupuje to tajemné, co nás přitahuje a zároveň děsí, co vyvolává pocit otevřenosti navzdory pohádkové uzavřenosti (odplata dobrého dobrým a zlého zlým). Kubátová vypráví v duchu lidových vyprávění, užívá ozvláštňující výrazy podkrkonošského nářečí, stylizuje se do role lidové vypravěčky. Dobře zná horácký folklor, ovládá podoby vyprávění na besedách a setkáních, mnohé postupy má zažité a vžité také z běžného kontaktu s lidmi, takže může jednotlivé motivy volně doplňovat, přeskupovat a obměňovat. Zůstává otázkou, proč výsledně vynívají literárně. Příčinou nebude komunikační situace, která počítá se znalostmi posluchačů, ale spíše fabulace, to, jak vysvětluje, ozřejmuje a rozvíjí vznik a význam určitého jevu.

Pohádky a pověsti vydávané v 90. letech se vyznačují přesahy k dalším národním a etnickým zdrojům, zvláště k německé a židovské tradici, sílí zájem o romský slovesný folklor. Stále více se dostává do popředí odkrytí vazeb, které byly v určitých oblastech přirozené, avšak uměle potlačené. Německý živel se třeba projevoval na Liberecku, Broumovsku, Děčínsku, Teplicku, Labskoustecku, v částech Moravy a Slezska, čili jak na územích jazykově smíšených, tak homogenně německy osídlených. Docházelo zde k přirozenému míšení, prolínání a vrstvení pohádkových motivů a postav. Vladimír Hulpach v jednom článku přiznává, že čerpal inspiraci z různých pramenných zdrojů a že za výchozí považuje to, co se mu jeví geneticky blízké.⁶ Hulpachovy adaptace v *Pohádkovém vandrování po Čechách* (1992) a *Pohádkovém vandrování Moravou* (1998) jsou volným převyprávěním výchozích materiálů. Autor je dobře poučený, texty jsou založené na estetické zážitkovosti a příběhové imaginativnosti. Odborná kritika hodnotí jeho postup pozitivně. Eva Koudelková komentovala Hulpachovy pohádkové adaptace slovy: *Ve snaze vytvořit čtenářsky přitažlivou fabuli domýšlí původní látky, kombinuje různé látkové varianty, přičemž však stále pietně ctí předlohu.*⁷

⁶ HULPACH, VĽ. Tradiční pověst a epos v současném podání. In *Zlatý máj. O dětské literatuře a umění*. Praha: Česká sekce IBBY, 1999, s. 54–58.

⁷ KOUDELKOVÁ, E. Postava Krakonoše a příběhy o něm v dětské literatuře 90. let. In *Proměny literatury pro mládež – vstup do nového tisíciletí*. Brno: Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, 2000, s. 60–65.

Všimneme-li si blíže, které pohádkové postavy si Hulpach vybírá, co jej zajímá, zjistíme, že převažují nadpřirozené bytosti, zvláště čerti, vodníci, vodní víly, horští duchové. Výběr koresponduje se zesíleným důrazem na tajemno, magično, tajuplnost, která jsou pro přelomy století příznačná. Specifičností doby je, že snad více než jindy sílí zájem o zvláštnost, jinakost a zvýrazňuje se vazba na prostor, v němž se tvorové i příběh pohybují. Každá z českých a moravských oblastí má svou „předmluvu“ v podobě uvedení do krajinné scenerie, představení obyvatel s odkazem na krajový dialekt a uplatněním rčení, pořekadla, přísloví. Např. Hanou a okolí Brna představuje slovy:

„Me Hanáče sme me a me za něco stojíme!“ Inu, jak by ne, vždyť Haná (ke které náleží také Malá Haná, ba i Slovácká Haná, jak jsem nejednou zaslechl), to je nejen požehnaná rovina uprostřed Moravy, kde se urodí tolik píenky, že by se z ní napeklo „bochet s makem“ pro celý svět. To je kus naší domoviny, kde žijí Hanáci – rozsvázní a vytrvalí, spokojení a dobromyslní, až to vedlo k legráčkám, že se nikdy neupachtí.

Hulpachův variační postup je spontánní, má své vnitřní pulzace, odbočky a vysvětlení, působí vyváženě, hodnověrně, svižně, protože autor provádí citlivou selekci motivů a výsledné texty nepřetěžuje. Posouvá-li významy, činí tak proto, aby je zvýznamnil. Pro Hulpacha je příznačné, že dovede kombinovat vyprávění a následně je uspořádat do jednodolých celků. Například postava vodníka (hasrmana) nemá démonický ráz, jak ji známe z německého slovesného folkloru. Spíše než jako obávaného vládce horských hlubin jej vnímáme v poloze souseda, venkovského strejdy s vlastním jménem (např. na Hané se jmenuje podle vesnických rybníků Hunče, Mezik, Hynkov), který si zpívá, opéká rybičky, vaří raky, zajde si na pivo a je rád, když mu je někdo zaplatí nebo je dostane za ryby. Vodníci mají spíše lidské vlastnosti, a tak se mezi nimi najdou šizučníci i filutové. V Hulpachových vyprávěních se zúročují autorovy mnohaleté adaptační zkušenosti a vědomí, že mnohou látku pouze zpřístupňuje. Soubory jsou opatřeny editorskými komentáři (předmlouvou, doslovem, bibliografickou ediční poznámkou), z nichž je zřejmý celkový nadhled. Připomeňme, že Hulpachovu *Pohádkovému vandrovní po Čechách* (1992) předcházelo vydání pověsti Českého středohoří *Zlatá kvočna* (1979) a vydání pověsti z Lounska a Žatecka, které vyšlo pod názvem

Kouzelné dady (1985). Příznačným znakem jeho tvorby se tedy stává vědomí folklorního původu a folklorní odlišnosti. Hulpachovy autorské adaptace jsou zpracovány v duchu probíhajících změn estetických norem a přispívají k tomu, že folklorní pohádka neztrácí na své přitažlivosti.

Podobně postupují také další zkušeni autoři. Třeba Oldřich Šuleř (*Nic nahaneho, máloco pravda*, 1990, *Poklad pod jalovcem*, 1993, *Zbojnické pohádky a pověsti z Valašska*, 1993) nebo Helena Lisická (*Staré zpěvy. Pověst z Radhoště*, 1998) aj. Žánrově tematické pozadí těchto textů je zřejmé. Zatímco pohádky zpravidla přesahují hranice regionů a posouvají se svým pojetím do umělecké prózy s nadregionálním významem, pověsti jsou vázány na autentickou látku a vzbuzují zdání faktografičnosti. Knižní soubory těchto autorů jsou vydávány se seriózním aparátem (např. jsou v nich uváděny prameny, slovník krajových, archaických a odborných výrazů, historický náčrt lokality). Rozpětí od zábavnosti k poznávání, od estetického modelu k amatérismu, zvl. jedná-li se o publikace vlastivědného, etnografického významu, je natolik výrazné, že v 90. letech tvoří funkčně specifický okruh děl.

PRAMENY

- Čaroděj ze země Oz*. Praha: Fragment, 1997.
HULPACH, VĚ. *Pohádková vandrování Moravou*. Praha: Albatros, 1998.
HULPACH, VĚ. *Pohádková vandrování po Čechách*. Praha: Albatros, 1992.
Kamáníčka Pohádka. Praha: Junior, 1995.
KOUDELKOVÁ, E. *Ze starých vyprávění*. Praha: TOPOS, 1997.
LINHARTOVÍ, J. a T. *Pověsti z Pardubicka a z Hradecka*. Český Těšín: AGAVE, 2000.
LISICKÁ, H. *Staré zpěvy. Pověst z Radhoště*. Frenštát pod Radhoštěm: Muzejní a vlastivědná společnost, 1998.
Nejkrásnější pohádky bratří Grimmů. Praha: Junior, 1997.
O třech medvědech a jiné pohádky. Ostrava: Librex, 1998.
Pohádky z celého světa. Praha: Global, 1996.
Pohádky. Praha: Panorama, 1991.
POLÁŠKOVI, J. a J. *Moravskoslezské pohádky*. Český Těšín: AGAVE, 1999.
POLÁŠKOVI, J. a J. *Moravskoslezské pověsti*. Český Těšín: AGAVE, 2000.
POLÁŠKOVI, J. a J. *Pověsti a legendy z Moravy a Slezska*. Český Těšín: AGAVE, 1996.
ŠRÁMKOVÁ, M. *Pod brněnskými hradbami*. Brno: Doplněk, 1997.
ŠRÁMKOVÁ, M. *Pod brněnskými věžemi*. Brno: Doplněk, 1995.
ŠULEŘ, O. *Nic nahaneho, máloco pravda*. Praha: Albatros, 1990.
ŠULEŘ, O. *Poklad pod jalovcem*. Praha: Svoboda - Libertas, 1993.
ŠULEŘ, O. *Zbojnické pohádky a pověsti z Valašska*. Opava: Optys, 1993.
Velká kniha pohádek pro nejmenší. Ostrava: Blesk, 1995.

LITERATURA

- DOUPALOVÁ, E. Moravská lidová pověst na konci 20. století a její proměny. In *Česká próza 90. let 20. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2002, s. 176-179.
- DOUPALOVÁ, E. Moravská lidová pověst stále živá. In *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Problematika tvorby pro děti a mládež a její recepce na konci 20. století*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, 2000, s. 47-50.
- DOUPALOVÁ, E. Vnitřní proměny pověstového žánru. In *Druhový a žánrový kontext v epice pro děti a mládež*. Prešov: NÁUKA, 1999, s. 54-57.
- HULPACH, VĚ. Tradiční pověst a epos v současném podání. In *Zlatý máj. O dětské literatuře a umění*. Praha: Česká sekce IBBY, 1999, s. 54-58.
- JEDLIČKOVÁ, A. Karkulka v kraji divů. *Český jazyk a literatura* 50, 1999-2000, č. 7-8, s. 159-171.
- JURČO, M. Aktuálne monológy. *Zlatý máj* 26, 1982, č. 4, s. 215.
- KLÍMOVÁ, D. Hospodářik v lidovém podání. In *Český lid*, 1980, roč. 67, s. 215.
- KOUDELKOVÁ, E. Postava Krakonoše a příběhy o něm v dětské literatuře 90. let. In *Proměny literatury pro mládež - vstup do nového tisíciletí*. Brno: PdF Masarykovy univerzity, 2000, s. 60-65.
- LIBA, P. *Obnovené návraty*. Nitra: FF Univerzity Konštantína Filozofa, 2001, s. 66-83.
- MÁCHAL, J. *Bájesloví slovanské*. Olomouc: Votobia, 1995.
- SIROVÁTKA, O. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998.
- VAŘEJKOVÁ, V. Český pohádkový kontext v posledním osmiletí. In *Současnost literatury pro děti a mládež II*. Liberec: PdF Technické univerzity, 1998, s. 15-21.